

Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılcıkçı Hareketindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme

Emine Dingeyç*

Özet

Doğu Sorunu çerçevesinde Osmanlı Devleti ile ilgilenen devletlerarasına 19. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri de katıldı. Amerika Birleşik Devletleri Osmanlı'yı tanıma ve ayırtırmada barışçıl bir yol olan misyonerlik faaliyetlerinden yararlandı. Misyonerlik faaliyetleri görünüşte dinsel içerikli bir olgu gibi görünse de aksine sosyo-ekonomik boyutludur ve bir yönüyle uygulandığı devlete nüfuz etme aracı olarak kullanılır. Amerika Birleşik Devletleri Ortadoğu'da nüfuz sağlayabilmek için sosyal yaşamda en etkili alanlar olan sağlık ve eğitim kurumlarını seçti.

Eğitim kurumlarının seçilmesinin temel nedeni başta Ermeniler olmak üzere Osmanlı Devleti'ndeki diğer azınlıklara ulusal şuur aşılanarak, kendi kaderlerini tayin etme bilincinin verilmesidir. Bu makalede, BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) ve NARA (Amerikan Ulusal Arşivleri)' dan yararlanılarak Amerikan misyoner okullarının Ermenilerin ayrılcıkçı hareketindeki etkisi incelenecektir.

Anabtar Kelimeler: Misyoner Okulları, Ermeni, Hamparsoomian Davası, Diaspora, Ortadoğu

Amerikan Protestan Misyonerleri'nin Anadolu'da Okullar Açması

Amerikalı misyonerlerden önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Avusturyalı, Fransız, Alman ve İtalyan misyonerleri gelmiş ve okullar açmışlardı¹. Osmanlı Devleti'nde Amerika ve diğer yabancı okulların kurulması kapitülasyonlara eklenen ekstra imtiyazlara dayanmaktaydı. Bu imtiyazlar, Berlin Antlaşması'na (1878) kadar Müslüman olmayanlara ve yabancılara uygulandı².

1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle Osmanlı yönetimi eğitim ve kültür işlerini düzenlenmiş, kişi ve cemaatlere ait olan okulların kurulması ve yönetilmesini o cemaate bırakmış, sadece denetleme yetkisini elinde bulundurmuştu. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi uyarınca hem tebaası olan dini cemaatlere hem de yabancılara, ruhsat alma şartıyla okul açma izni verilmişti. Bu tür okulların her türlü masrafları o cemaate ait olacaktı³. Böylece bu okullarda eğitim kendi öğretim programları ve kendi kitapları ile gerçekleşecek ancak eğitim programı ve kitaplar hükümet tarafından denetlenecekti⁴. Okul, resmen Osmanlı Devletinin bir okulu sayılacak fakat, okulun mali kaynağı, çalışma tarzı ve öğretmenleri bölgedeki "misyoner" tarafından belirlenecekti⁵.

Yabancılara okul açma hakkı 1869 yılında tanınmış olsa da Amerikan misyonerleri 1824'e kadar geriye gidilebilecek bir tarihte

(*) Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

- (1) Seçil Akgün, "Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi Amerikan Eğitim Kurumları", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, TTK, Ankara, 1990, s.591.
- (2) NARA, Inquiry Documents, Roll 22, No 387-397, s.117.
- (3) M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, MEB Yay, Ankara, 1997, s. 117-125; Özdemir, I. *Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, s.38; Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara: TTK, 1996, s. 161.
- (4) NARA, Inquiry Documents, Roll 22, No 387-397, s.118.
- (5) NARA, T568, Roll 2, Vol 2, Bergholz to Hill, Erzurum, 21 Nisan 1902; Özdemir, I. *Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, s.39.

Beyrut'ta okul açmışlardı. Özellikle eğitim alanında devlete yardım amaçlı misyonerlik faaliyetleri geliştikçe okulların sayısı arttı⁶.

Amerikan Protestan misyonerleri için hedef kitle olarak belirlenen Ermeniler bu okulların kurulmasından en fazla yararlanan toplum oldu. Örneğin; 1888 -1889 öğretim yılında Antep'te bulunan Merkezi Türkiye Koleji'nde toplam 84 öğrenci eğitim almaktaydı. Bunlardan sadece 3'ü Yahudi, diğerleri Ermeni idi⁷. 1878 yılında kurulan Harput Koleji Ermenilere yönelik olarak açılmıştı. Koleji'nin eğitim dili Ermenice idi. Okulun Ermenilere yönelik olduğu o kadar aşikardır ki isim olarak *Ermenistan Koleji* ismi seçilmişti fakat bu isme Bab-ı Ali'nin itirazı üzerine Fırat Koleji adı uygun bulunmuştu⁸.

1914 yılına kadar misyoner okulları ve kolejlerin sayısı 426'yı ulaştı. Bunun içerisinde 8 kolej, 3 ilahiyat fakültesi, 46 orta dereceli okul ve 371 tane de diğer okullar vardır. Bu okullara kayıtlı 1914 itibariyle 1700 kolej öğrencisi, 4000 lise öğrencisi ve ilkokullarda ise yaklaşık 19.500 kişiden oluşan kız ve erkek öğrenci kayıtlıdır. Bu öğrencilerin tamamına yakını Ermeni öğrencilerden oluşmaktadır⁹.

Okullarda Ayrılcı Harekete Giden Usulsüzlükler

Ruhsatsız Açılan Okullar

Yeni açılacak veya hizmete devam edecek okul Maarif Nezareti'nden gerekli şartları yerine getirerek *ruhsat* almalıdır¹⁰. Ruhsat, Sultan'ın fermanı¹¹ ile direk alınabiliyordu. Ruhsat almanın kolay olmadığı Amerikan misyoner raporlarına yansımış durumdadır¹².

Okul açmak için ruhsat almada zorlukların yaşanması nedeniyle misyonerler bu konuda kendilerine kolaylık sağladılar. Örneğin, okul açma ruhsatlarının bölgesel olarak maarif müdürlüklerinden alınabiliyor olması nedeniyle aldıkları bir ruhsatı daha

sonra aynı bölgede açılacak yeni okullar için de kullandılar¹³. Bazı araştırmacılar, bu okulların izin alınmadan eğitim hayatına devam etmelerini, Osmanlı yerel yöneticilerinin konuya sıcak bakmasına ve bu okullardan tedirgin olmamasına bağlamaktadır. İlber Ortaylı da devletin bu konuda ciddi bir müdahalesi olmadığını belirtir¹⁴. Böyle olsa da devlet yönetiminin bu okullardan hoşnut olmadığı bellidir. Örneğin, 30 Haziran 1896 tarihinde Osmanlı devlet yönetiminden çıkan bir belge bize bunu kanıtlamaktadır. Bu belgeye göre;

“Adana’da bir hayli Amerikan mektepleri bulunduğu haber alındığı ve bunların ruhsatsız inşa edilmiş olduğu, ruhsatsız olanların incelemeye alınması”¹⁵ istenmektedir. Devlet yönetimi ruhsatsız bir şekilde öğretim hizmetini sürdüren okulları takibe almıştır. Yönetiminin göz yumması daha çok siyasi ilişkileri dengede tutmak içindir aslında bu okulların varlığından hoşnut değildir.

Misyonerlerin ruhsat alma konusunda hukuki suistimal göstermeleri incelememiz açısından da önemlidir. Okulların yönetimini misyonerlere verilse de hükümet denetleme yetkisini elinde tutmaktadır. Bu da ruhsat alınırken devletin belirttiği şartlara uymayı gerektirmektedir. Eğer bu şartlara uymayan bir durum söz konusu ise ruhsat verilme-

(6) 1902 yılında konsolos raporuna göre bu sayı 400'dür. NARA, Inquiry Documents, Roll 22, No 387-397, s.118.

(7) Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 183.

(8) Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK, Ankara 2003, s.95; Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin ...”, s.177; Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 183.

(9) Şenol Kantarcı, *Ermeni Sorunu: Pencereden Bakmak Ya da Manzaranın Bütününi Görmek*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yay., Isparta 2005, s. 13.

(10) Adnan Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C.14, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.175; İlknur Haydaroğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar”, *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C.14, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.183.

(11) NARA, T568, Roll 2, Vol 2, Bergholz to Hill, Erzurum, 26 Mart 1902.

(12) NARA, T568, Roll 2, Vol 2, Bergholz to Hill, Erzurum, 21 Nisan 1902.

(13) Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, s.39.

(14) İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 323.

(15) BOA, Yıldız Sarayı Hümayunu Başkıtabet Dairesi, No 786, Aktaran, Erol Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Bedir Yay., İstanbul 1963, s.144.

mektedir. Ruhsat almadan öğretim faaliyetini sürdürmeleri, devletin kurallarına uymadan eğitim yaptıklarının bir göstergesi olabilir. Bir diğer anlamda misyonerler, ruhsat alabilme prosedürünü iyi bildiklerinden ve prosedürlere uygun davranmadıklarından; dahası izin isteseler alamıyacaklarından ruhsatsız eğitim öğretime devam etmeyi tercih ediyorlardı. Bu durumda ruhsat almadan yapılan eğitim kâr sayılmaktaydı. Örneğin, Mersin’de Protestan Amerikan Mektebi ruhsatsız bir şekilde eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmektedir. Bu nedenle yapılan soruşturmada; Mersin’de açılan Protestan Amerikan Mektebi yöneticilerinin ruhsatnameyi kısmen doldurulmuş olmasına rağmen ruhsat almak için başvuruda bulunmadığı tespit edilmiştir. Ruhsatnamenin şartlarında okulun gayrimüslimlere kısmen de Müslüman çocuklarına yönelik olacağı belirtilmiştir¹⁶. Bu ifadenin hükümetin emir ve talimatlarına aykırı olacağı düşüncesi ile düzenlenen ruhsatname onaya sunulmamıştır. Okul yetkilileri, niçin ruhsat alınmadığı sorusuna çeşitli bahaneler öne sürmüştür¹⁷.

1902 yılında Trabzon vilayetinde toplam 16 misyon merkezi ve 18 okul vardır. Ancak bunlardan sadece 1866’da ruhsat alan Trabzon merkezdeki iki okul izinlidir ve geri kalan 16 okula ruhsatsız bir şekilde eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmektedir¹⁸.

1869 yılından itibaren yaklaşık beş yıl boyunca bu okullar bilinmeden kaldı ve dikkat çekmedi. Beş yıl sonra bu misyoner okullarından bazıları yerel otoriteler tarafından ruhsata sahip olmadıkları için kapatıldı. Fakat devlet kanun yasalaşmadan (1869) önce kurulan okulların herhangi bir referansa gerek kalmadan başvuru şartıyla açılmasına karar verdi. Bundan sonraki yıllarda 1886 yılına kadar Osmanlı yönetimi bu taleplerden bazılarını geri çevirerek¹⁹ ruhsat konusunda daha titiz davrandı.

Yasak Yayınlar

Misyoner okullarında kitapların listesi, ders programı çizelgesi Maarif Nezareti

tarafından onaylanmalıydı²⁰. Amerikan arşiv belgelerine göre, bu konu Misyoner okulları ile devlet yetkilileri arasında bazı sorunlara neden olmuştur. Bunlardan birincisi genellikle okullarda okutulan kitap ve metinlerle ilgiliydi. İkincisi ise öğretilen konuların imparatorlukta verilen eğitimle olan uygunluğuydu. Gerçekten misyon okulları, kapitülasyonlarla kendilerine verilen yetkileri genişletiyorlardı²¹.

Misyoner okullarının eleştirildiği önemli bir konu, devletin öngörmediği kitaplarla eğitim faaliyetlerini yürütmesidir. Örneğin Mersin Amerikan Mektebi’nde okutulacak kitaplardan ‘Hulasa-i Safiye fi Usûli Coğrafya’ başlıklı kitap devletin eğitimde kullanılmasını yasakladığı bir kitaptır. 1892 Nisan ayında Beyrut’ta basılmış olan bu kitabın birinci basımı devlet tarafından toplatılmıştır²². Görüldüğü üzere devletin toplattığı bir kitap materyal olarak seçilmiştir. Osmanlı devlet yetkililerinin okulda yaptığı denetleme sırasında ortaya çıkan bu durum karşısında yetkililer kitabın okutulmasını yasaklamışlardır. Fakat her an okulda hazır olmamaları nedeniyle bu konuda sıkı bir takip söz konusu değildir.

Bu okullarda ağırlıklı olarak yabancı dil ile eğitim verilmektedir. Zaten misyonerlerin bir amacı da Osmanlı Devleti’nde yaygın yabancı dil olan Fransızca’nın yerini İngilizce’nin almasıdır. 1909 yılında Harput Amerikan Konsolosu’nun raporuna göre “İngiliz dili, bu ülkede okullarda, kolejlerde ve yetimhanelerde misyonerlerinin ilgisi ile şekillenmekte” olduğu ifade edilmektedir²³. Yapılan çalışmalarla İngilizce’nin ev yaşamına girdiği ve kısa zamanda bu imparatorlukta en

(16) Osmanlı yönetimi okulun Müslüman öğrencilere yönelik olmasını eleştirmektedir. Bkz. BOA, YPRK, MF, 3/11.

(17) BOA, YPRK, MF, 3/11.

(18) NARA, T568, Roll 2, Vol 2, Bergholz’dan Hill’e, Erzurum, 21 Nisan 1902.

(19) NARA, Inquiry Documents, Roll 22, No 387-397, s.118.

(20) Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin ...”, s.175; Haydaroglu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar”, s.183.

(21) NARA, Inquiry Documents, Roll 22, No 387-397, s.118.

(22) BOA, YPRK, MF, 3/11.

(23) NARA, RG 84, VOL. 33, Konsolosluk Raporları, Harput, Türkiye, s.1

çok konuşulan yabancı dil olacağı görüşü de belirtilmiştir²⁴. Osmanlı yönetimi, bu okullarda okutulan yabancı dille basılmış kitap ve metinleri denetimden geçirirken dil konusunda problemler yaşamaktaydı²⁵. Bu durum Osmanlı kaynaklarına da yansımıştır. Örneğin Bitlis vilayetinde 1901 yılında Amerikan misyonerleri adına gelen kitapları incelemek için yabancı dil bilen bir memurun tayin edilmesi istenmektedir²⁶. Dil probleminin olması okutulacak kitap ve metinlerin denetlenmesini güçleştirdiği gibi yabancı dille yapılan derslerde daha rahat tavır sergilemelerine neden olmuştur.

İzin Almadan Görev Yapan Eğitimciler

Misyoner okullarında görev yapan öğretmenler, Amerikalılar ve okulun bulunduğu bölgenin etnik yapısına göre değişiyordu²⁷. Anadolu'daki diğer okulların eğitimci ihtiyacı Amerikan yüksek okulları tarafından karşılanıyordu. İstanbul'daki Robert Koleji bu amaçla açılan okulların en çarpıcı örneğidir²⁸. Buraya alınan azınlık öğrenciler yetiştirilerek Anadolu'daki diğer okullara eğitimci olarak gönderilirdi.

Misyonerler ve öğretmenler kapitülasyonlardaki ayrıcalık uygulamasıyla kendi gelenek ve dini bilgilerini aktarmaktaydılar. Bu durum, misyon okulları ile devlet yönetimi arasında yaşanan sorunlara zaten konu olmaktadır. Eğitimciler gerçekten kendilerine tanınan ayrıcalıkları genişletmekteydiler²⁹.

Misyoner okullarında görev yapacak eğitimcilerin Osmanlı Devleti'nin ilgili kurumlarından 'şahadetname' almaları gerekmektedir³⁰. Ancak bu konuda da esnek davranan misyonerler, zaman zaman yönetimle karşı karşıya gelmiştir. Yine Mersin Protestan Amerikan Mektebi'nden örnek verecek olursak burada eğitim faaliyetinde bulunan on üç öğretmenden sadece altısının izin belgesi vardır³¹. Yine izin alınmaması durumu, uygulamaya ters faaliyet gösterildiği kanatını uyandırmaktadır.

Ayrılcı Harekatın Oluşumu

Ayrılcı Harekatın Oluşumunda Eğitimcilerin Rolü

Misyonerlik çalışmaları amaçları doğrultusunda oldukça başarılı idi. Çünkü her iki taraf için karşılıklı çıkar söz konusudur. Amerika ticari ve siyasi nüfuz sağlarken Ermeniler de ulusal bilinç ve kendi kaderlerini tayin etme özelemleri doğrultusunda eğitim almaktadır. Gelişen konjoktürde milli devlet kurma popüler bir durumdu ve Amerika da bu talebi karşılayacak beyin gücünü okullarda verdiği eğitim ile sağlamaktadır.

Oluşan Ermeni Devleti fikrine³² Misyonerlerin katkısı onu hayal olmaktan çıkarmaya çalışmak olmuştur. Misyoner okullarında Ermeni tarihi ve kültürü üzerine dersler verilerek bağımsızlık duyguları uyandırılmaya çalışıldı³³. Ulusal bilinç aşılana kadar, kendi kaderlerini tayin etme bilinci verildi. Ermeni milliyetçiliği uyandırıldı³⁴.

Bu anlamda, Amerikan misyoner okulları azınlıkların ayrılcı hareketlerinde önemli rol oynamıştır. Örneğin, Robert Koleji Ermenilerden önce daha çok Bulgarlara

(24) NARA, RG 84, VOL. 33, Konsolosluk Raporları, Harput, Türkiye, s.3-4.

(25) NARA, Inquiry Documents, Roll 22, No 387-397, s.118.

(26) Bkz. BOA, DH. MKT, Dosya:2557, Gömlek No:87.

(27) Özdemir, I. *Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, s. 39.

(28) Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", s. 72.

(29) NARA, Inquiry Documents, Roll 22, No 387-397, s.118.

(30) Şişman, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin ...", s.175; Haydaroğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar", s.183.

(31) BOA, YPRK, MF, 3/11.

(32) Selvi, Ermeni Devleti fikrini kilisenin doğruduğunu belirtmektedir. Bkz. Haluk Selvi, "Ermeşe (Akmeşe) Manastırı ve Ermeni Olaylarındaki Yeri", *Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.II, Ankara 2007, s. 779; Fakat genel olarak Patrikhane Ermenilerin din değiştirmesini tepki ile karşılamış ve Misyonerlerin faaliyetlerini desteklememiştir. Bkz. Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları...", s. 322.

(33) Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Yayınları, Ankara 2000, s. 131-140; Selvi, "Ermeşe (Akmeşe) Manastırı..." , s. 781; Türk Ermeni ilişkileri Milli Komitesi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, (Haz: Şenol Kantarcı ve diğerleri), Ermeni Araştırma Enstitüsü, Ankara 2003, s. 17; Açıksees, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 148; Tahsin Fendoğlu, *Modernleşme Boylamında Osmanlı-Amerika İlişkileri*, Beyan Yay., İstanbul 2002, s.230; Necdet Sevinç, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, Milenyum Yay., İstanbul 2002, s. 291.

(34) Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK, Ankara 2001, s. 14.

yönelik faaliyet göstermiştir. Kocabaşoğlu bu konuda şunları aktarmaktadır. “Bu kolej elit bir Bulgar gençlik grubunun yetişmesine katkıda bulunmuştur. 1871 yılı mezunları bu konuda en çarpıcı örnektir. Okulun o yıl verdiği altı mezundan beşi Bulgar’dır. Bu öğrenciler sonraki yıllarda belediye başkanı, parlamento üyesi, başkan ve başbakan olarak hizmet etmişlerdir. Robert Koleji, Bulgaristan’ın bağımsızlık hareketinin kadrolarını yetiştirmiştir”³⁵.

Bu okulların Bulgarlar üzerinde oynadığı rol, Anadolu’nun diğer yerlerinde diğer azınlıklara yönelik gerçekleşti. Ermeniler arasında entellektüel kişiler yetişmesini sağladı. Okullarda silah yapımı öğretildi ve ihtilalci Ermeni yetiştirilerek Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmalar başlatıldı³⁶.

Örnek Bir Dava: Hamparsoomian Davası

Burada sizlerle çok önemli bir belgeyi paylaşmak istiyorum. Bu belge, misyonerlerin Ermenilerin bağımsızlık duygularını nasıl kamçıladıklarının da bir nevi kanıtıdır. Misyonerler gerek tarih gerek coğrafya ve gerekse edebiyat derslerinde bağımsızlık ve özgürlük konularına ağırlık vermekteydiler. Bunun bir örneğini Konsolos Mr. Bergholz’un bir raporunda görmekteyiz. Mr. Bergholz, 1902 yılında Washington’a yazdığı raporunda Washington’dan, Bitlis’te Amerikan misyoneri olarak görev yapan Sosy Hamparsoomian adına yardım istemektedir³⁷.

‘Bayan Hamparsoomian, Muş’ta bulunan Amerikan okulunda sekiz yıldır öğretmenlik yapmaktadır. Mart 1898 tarihinde Osmanlı yetkililerin odasını aramasıyla Ermenice bulunan bir şiir nedeniyle suçlu bulunarak tutuklanmıştır. Dört ay tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakılır. Muş mahkemesinin 1902 yılının Mart ayında yeni bir mahkeme talep etmesiyle, Hamparsoomian’un davası yeniden görüşülür ve bu

mahkemede Hamparsoomian beraat eder. Hamparsoomian’un beraat haberi İstanbul’a ulaştığında dava otoriteler tarafından reddedilir ve Hamparsoomian yeniden Bitlis’te hapsedilir. Bu yeni gelişme karşısında Hamparsoomian’u savunan avukat yeni bir duruşma talep eder. Hamparsoomian Ceza Kanununun 54. maddesine göre yargılanmaktadır. Bu madde *imparatorluğun bir parçasını ayırma girişimidir* ve cezası ölümdür. Hamparsoomian yargılama sonucunda suçlu bulunur, fakat hafifletici nedenlerle en az cezaya çarptırılır³⁸.

Hamparsoomian davası bize misyonerlerin çalışma yöntemleri hakkında bilgi vermektedir. Hamparsoomian’un yargılanmasına neden olan şiir maalesef elimizde yok. Fakat davanın birkaç kere tekrarlanmasına rağmen Hamparsoomian’ın suçlu bulunması ayrılıkçı harekette öğrencileri etkileme girişiminde bulunduğu kanıtı olsa gerek. Dönem itibariyle devletin davaya bakışında hassasiyet gösterdiğini düşünsek bile Hamparsoomian’un direk olmasa da özellikle edebiyat konularında öğrencilerini bağımsızlık ve özgürlük fikirleriyle etkilediğini göz ardı etmememiz gerekir.

Ayrılıkçı Hareketin Oluşumunda Amerika’ya Ermeni Göçü’nün Rolü

Misyonerlerin geri kalmış toplumlara yaklaşımları onları eğitmek ve medenileştirmektir. Ancak yaşadıkları zaman dilimi ve dünya hakkında çok az bilgiye sahip olan ve yıllarca bu bilgiyi elde etmek için lazım olan gazete ve kitap gibi araçlara sahip olmayan bu halkın, sonsuz derecede güvendikleri mis-

(35) Uygur Kocabaşoğlu, “Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu*, TTK, Ankara 1992, s. 72; Fethi Tevetioğlu, “Amerika Birleşik Devletleri ve Ortadoğu”, *Türk Kültürü Dergisi*, Haziran 1983, S.266, s. 385; Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin ...”, s.177.

(36) Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin ...”, s.178; Sevinç, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, s. 110.

(37) NARA, T568, Roll 2, Vol 2, Bergholz to Hill, Erzurum, 17 Ocak 1902.

(38) NARA, T568, Roll 2, Vol 2, Bergholz to Hill, Erzurum, 17 Ocak 1902.

yonerler ne anlatır ve söylerlerse doğru kabul edecekleri de şüphesizdi. Nitekim, "Amerikalı misyonerlerin Amerika hakkında halka anlattıkları; Amerika'nın büyük bir ada olduğu ve beş binden fazla misyonerin burada bütün zamanını vaaz etmek, ayin yapmak ve oruç tutmakla geçirdiği ve ülkenin Hıristiyanlar tarafından yönetildiği, dolayısıyla kötülüklerden ve yolsuzluklardan uzak olduğu" şeklindeydi³⁹. Yani Amerika'da hayat çok güzeldi. Ermeniler için bu anlatılanlar hiç şüphesiz çok farklı ve ilginçti.

Hristiyan olsun Müslüman olsun bu bölgede yaşayan bütün halk aynı hayat standardına sahipti ve birbirleriyle iç içe yaşamaya alışmışlardı. Bu basit ve sade yaşam, Batılı fikirlerin ve misyonerlerin bölgeye gelmesiyle değişmeye başladı⁴⁰. Misyoner okullarının bölgede açılmaya başlaması ve Batı kültür ve politikasının öğretilmesi ile bölge halkı etnik kimlik ve kültürünü sorgulamaya başladı⁴¹.

6 Misyonerler, verdikleri eğitim-öğretimle Ermeni çocukları arasında Amerika özlemi yarattılar ve Yeni Dünya'yı gidip görme arzusunu kamçıldılar. Böylece misyonerlerin eğitiminden geçen her Ermeni çocuğu birer Amerikan hayranı olup çıkıyordu⁴².

Protestan misyonerleri tarafından Amerika'ya gönderilen ilk Ermeni öğrencileri Papaz adaylarıydı. Böylece, Teoloji yüksek okullarına yerleştirilen Ermeni gençleri okullarını bitirdiklerinde Osmanlı topraklarındaki Protestan kiliselerinde görev alacaklar ve misyonerlere yardımcı olacaklardı. Bunun için Amerikan Misyonerleri, her biri Ermeni üssü haline getirilmiş bulunan okullar, yetimhaneler ve bakım evlerinde insani temaları ön plana çıkartarak binlerce Ermeni'yi Amerika'ya göçe özendirdi. Aslında bütün bu olanlar bir anlamda ucuz iş gücünün kendi ülkelerine erdemlilik adına taşınmasından ibaretti. Amerikan Üniversitelerine yerleştirilen Ermeniler, Diaspora'nın çekirdeğini oluşturdu. Misyonerlerin yetiştirdiği bu eğitimli Ermeni gençleri, Amerika'da Türk düşman-

lığını yaymak bakımından sayılarına oranla büyük rol oynadılar⁴³. Amerika'ya yerleşen Ermenilerin sayısı tüccar ve köylü kesiminin de Amerika'ya göç etmesiyle arttı.

Amerika'ya göç eden Ermenilerin sayısını tam olarak vermek mümkün değildir. Çiçek, resmi kayıtlara göre 1899-1914 arasında giriş yapanların sayısı 51,950 olarak bildirmektedir⁴⁴. Harput Konsolosunun raporuna göre, Amerika'da ki Ermeni nüfusunun oluşmasında her köyün katkısı bulunmaktadır. Yine konsolos raporlarına göre, 400 hanelik köylerden birinde 300 genç Amerika'dadır⁴⁵. Konsolos bu kadar göçün olmasını yönetimin Ermenilere katı tutumuna bağlarken, göçlerin daha çok misyoner okullarının olduğu bölgelerden olduğunu da gözlemlerine eklemiş aynı zamanda Harput'tan yapılan göçleri misyonerlerin başarısı olarak göstermiştir⁴⁶. Ayrı paragraflarda görüşlerini dile getiren konsolos bir yerde Osmanlı'yı katı tutumundan dolayı eleştirirken diğer tarafta misyonerlerin başarısını takdir etmektedir. Konsolosun bakışı bile Osmanlı'ya karşı taraftadır. Bu bakış açısının eğitim veren misyonerin sahip olmadığını düşünmek biraz hayali olacaktır. Bu taraflı bakış açısı eğitim yoluyla Ermenilere de yansıtılmıştır.

Ülke dışında daha serbest hareket yeteneği bulan Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne yönelik karalama kampanyalarına girişmişlerdir⁴⁷. Böylece dışarda Türk düşmanlığı yaratılır. Fendoğlu, Türkler aleyhine yapılan

(39) Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, s. 42.

(40) Salim Cöğce, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları*, S. 8, Kış 2003. s. 59.

(41) Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, s. 42.

(42) Bilal Şimşir, "Amerika'daki Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", *Ermeni Araştırmaları*, S. 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=209> Erişim: 24 Mart 2008. Şenol Kantarcı, "Ermeni Diasporası'nın Oluşması ve Lobi Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları*, Mart- Nisan-Mayıs 2001. S.1. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=203> Erişim: 24 Mart 2008.

(43) Şimşir, "Ermeni Propagandasının...", s. 103, 104; Kantarcı, "Ermeni Diasporası'nın...".

(44) Kemal Çiçek, "Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Rolü", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale63.html>. Erişim: 24 Mart 2008.

(45) NARA, RG 84, VOL. 33 Konsolosluk Raporları, Harput, Türkiye.

(46) NARA, RG 84, VOL. 33 Konsolosluk Raporları, Harput, Türkiye.

(47) Kantarcı, *Ermeni Sorunu: Pencereden Bakmak...* s. 13.

propaganda sonucu Anti- Türk imajı doğduğunu belirtir⁴⁸. Hatta Türk düşmanlığı ticari reklâm aracı olarak kullanılmış ve göç edenler topladıkları paralarla silah vb.malzemeler alarak Anadolu'ya göndermişlerdir⁴⁹. Bu tarihlerde filizlenen düşmanlık, eksilmeden bugüne kadar devam etmiştir⁵⁰. Amerika'daki Ermeniler Türkiye aleyhinde gelişmekte olan faaliyetleri yakından takip etmekte ve buna göre yeni stratejiler geliştirmekteydiler⁵¹. Göç eden Ermeniler Anadolu içerisindeki Ermenileri teşkilatlandırmaya hatta isyan eylemlerine yönlendirdiler⁵².

Amerika'ya göçün diğer bir ayağı da Amerikan vatandaşlığına geçmektir. Çünkü Amerika ile imzalanan ticaret antlaşmasınının 4. maddesi Amerika Birleşik Devletleri'ne verdiği imtiyazı içermektedir. Antlaşmanın İngilizce metnine göre, suç işleyen Amerikan tebaası mahalli otoriteler tarafından tevkif edilemez ve hapse atılamazlar, ancak Amerikan elçisi veya konsolosu tarafından muhakeme edilebilir ve suçlarına göre cezalandırılırlardır⁵³.

1868'de Osmanlı hükümeti, iki Amerikalıyı bizim kanunlarımıza göre suç işledikleri töhmetiyle, yakalayıp hapsedti. Bunun üzerine Amerikan elçisi 4. maddeyi ileri sürerek, Osmanlı hükümetinin böyle bir şeye hakkı olmadığını iddia etti. Türkiye Hariciye Nazırı ise antlaşmanın Türkçe metninde 'tevkif edilemezler' tabirinin bulunmadığını söyleyerek bu durum incelemeye alındı ve sonuçta hatanın İngilizce metinde olduğu ortaya çıktı. Amerika, İngilizce tercümenin yanlış olduğunu kabul etmekle birlikte 4. maddesinin anlamının kısmen de olsa bir tutuklamaya müsait olmadığını, bu bakımdan Osmanlı resmi makamlarının bir Amerikan vatandaşını tevkif edemeyeceği görüşünde ısrar ettiler. Uzun bir müddet mesele öylece kaldı. Fakat Osmanlı Devleti açısından göç eden Ermeni hala Osmanlı vatandaşı statüsünde idi ve hukuki açıdan hakları saklı tutulmuştu.

1860'lı yıllardan itibaren göç eden Ermenilerin bir kısmı orada Amerikan vatandaşlığını kazandıktan sonra tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na dönerek Amerikan vatandaşlarına tanınan haklardan yararlanma yoluna gitmek istemişlerdir⁵⁴. 1890 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Ermeniler tarafından gerçekleştirilen siyasi eylemlerin büyük bir çoğunluğu Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeniler tarafından gerçekleşmiştir⁵⁵. Osmanlı için en rahatsız edici yanı Ermeni teröristlerin de bu durumdan yararlanmaya çalışmalarıydı⁵⁶.

Bütün bu olanlardan sonra Ermeni toplumunun özlemleri milli ve ihtilalci bir kalıba dökülmesinde dış ülkelerden gelen Protestan misyonerlerin büyük rolü oldu. Misyonerler yazılı ve sözlü öğretimleriyle, Ermeni toplumunda milliyetçilik duygularının kabarmasına geniş ölçüde yardımcı oldular⁵⁷. Milli duygularla ortaya çıkan Ermeni ihtilalcilerine itici güç oldular⁵⁸.

Silablanma ve Teşkilatlanmada Okulların Rolü

I. Dünya Savaşı'na doğru Ermenilerin zihninde Bağımsız bir Ermenistan şekillenmiş-

- (48) Tahsin Fendoğlu, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", *Türkler*, C.14, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.193.
- (49) Erdal Açıkse, "Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine", *Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmalar Merkezi*, <http://www.eraren.org/index.php?Page=YayinIcerik&IcerikNo=66>, Erişim: 24 Mart 2008.
- (50) Şimşir, "Ermeni Propagandasının...", s. 103, 104; Kantarcı, "Ermeni Diasporası'nın...", s. 13.
- (51) Orhan Köprülü, "Tarihte Türk- Amerikan Münasebetleri", *Bellefen*, C.LI / 59, s.937.
- (52) Kantarcı, *Ermeni Sorunu: Pencereden Bakmak...* s. 13.
- (53) Köprülü, "Tarihte Türk- Amerikan Münasebetleri", s.939; Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara:İmge, 2001, s. 205-207; Çiçek, "Türk Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Rolü".
- (54) Çiçek, "Türk Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Rolü".
- (55) Kemal Çiçek, "Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar", <http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/m1.pdf>, s. 6. Erişim: 24 Mart 2008.
- (56) Çiçek bu konuda şöyle bir örnek verir. 'Guedjian Ocak 1895 tarihinde Halep'te bir Hiçak mensubu olarak son derece gizli belgelerle ve örgüt dokümanlarıyla ele geçirilmişti. Mahkeme kendisine 101 yıl ceza verdi. ABD konsolosuna başvuran Guedjian kendisinin Amerikan vatandaşı olduğunu iddia ederek himaye talep etti.' Sonuçta İstanbul'da konsolos huzurunda yargılanması kabul edildi. Bkz. Çiçek, "Türk Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Rolü".
- (57) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, TTK, Ankara 1958, s. 7.
- (58) Seçil, Akgün, *General Harbord'un Anadolu gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul: Tercüman Yay., 1981, s. 17.

ti⁵⁹. Azmi Süslü, bu amaca hizmet etmek için XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyıl başlarında Ermeni cemiyetleri, okulları ve kiliseleri, kanuni ve dini bazı dokunulmazlıklardan yararlanmak suretiyle, isyan ve ihtilâl hazırlıklarının yapıldığı birer *siyasi büro* ve silah ve mühimmat deposu veya imalathanesi haline getirildiğini belirtir⁶⁰. Gerçekten, 1890'lı yıllar Ermenilerin hızla silahlandığı, kilise ve okullarda silah ve zararlı yayınların bulunduğu yıllardır. Fakat açıktan bu olaylara okulların karışması bir anlamda bu okulların da Osmanlı Devleti'nde etkinliğini sürdürmesinin sonu olmuştur. Devlet gerekli takibatları yaptıktan sonra okulların faaliyetine son vermiştir. Merkezi Türkiye Koleji (Antep), 1892 yılından itibaren yörede baş gösteren olaylarda etkili oldu. Bazı öğrenci ve öğretmenler ihtilalci Ermeni örgütü ile ilişkileri bulunduğundan okul XIX. yüzyılda bir nifak yuvası olma suçlamasına tabi olmuş ve bu nedenle de daha sonra kapatılmıştır⁶¹.

8

Fırat Koleji de 1895 yılı olaylarında etkili olmuş, 1915 yılı olaylarına okulun katılması nedeniyle Osmanlı hükümeti tarafından okul müdürü sınır dışı edilmiştir⁶².

Merzifon Amerikan Koleji'nde de, ihtilalci Ermeni örgütünün manifestosu okulun duvarına asılmış ve bu olay Bab-ı Ali'nin dikkatini okul üzerine çekmişti. Bununla birlikte okul yönetimi yetkili makamları ikna ederek bu olay nedeniyle herhangi bir yaptırımla karşılaşmamıştı⁶³. Bu durum, Türkiye'de görevli bazı Amerikan misyonerleri, bu okullar aracılığı ile Ermeni ihtilalcilerini desteklemiş, Taşnak ve Hınçak komitelerinin gizli kuryeliğini üstlenmiş olduğunu göstermektedir⁶⁴. Merzifon Amerikan Koleji, Ermeni ayaklanmalarının düzenlendiği, yönetildiği bir merkez konumundaydı⁶⁵.

1920'li yıllarda bu okullar hakkında Kurtuluş Savaşı'nı örgütleyen kadronun genel kanaatı da son derece olumsuzdu. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Miralay İsmet Bey, Büyük Millet Meclis'nde yaptığı konuşmada:

“Ayıntab civarında Amerikan mektepleri kolejleri vardır. (Lanet olsun sesleri). Bu Amerikan kolejleri Fransızların üss-ül harekesidir. Bizim canımızı yakmak için ve ahalimizi öldürmek için Amerikan mekteplerini üss-ül harekât ittihaz ediyorlar. Taarruz ederler ve oraya top yerleştirirler, ambar olarak kullanırlar. Hasılı mektep değil, memleketimizin içinde bir kale olarak inşa olunmuş zannolunur”⁶⁶.

Görüldüğü gibi Amerikan misyoner okullarının askeri üs olarak kullanıldığı yaygın bir kanaattir. Amerikan Misyonerlerin çoğu, 1915'e kadar geçen sürede Ermeni siyasi hedeflerinin bir parçası olmuştur⁶⁷.

Sonuç

19. yy.da gelişen yeni siyasi politikalarla ABD, Ortadoğu'da etkili olmaya çalıştı. Bunu sağlayabilmek için kendilerine yakın bir toplum belirleyerek onlar yoluyla taraf-tar kazanma ve bu toplulukları kullanma yolunu seçti. Amerika bu yolu misyonerleri vasıtasıyla gerçekleştiriyordu. Bu doğrultuda Anadolu'da bulunan Katolik Ermeniler Amerikalıların ilgi odağı haline geldi. Amerikalılar Ermenileri Protestan yapmak amacıyla Anadolu'ya geldiler. Bu ilgi sadece dini boyutlu değildi. Bu uygulama, ticari ve siyasi açıdan nüfuz etmenin inceliğini taşıyordu.

Amerikalıların Ermenilere ilgi duyması dağınık olarak yaşayan Ermeniler için yeni bir ufuk açtı. Tam da Ermenilerin bu dönemde ihtiyaç duyduğu enerji misyonerler tarafından açılan okullarda verildi. Osmanlı, insani amaçlı açılmış olan bu okulların faaliyet gös-

(59) Abdurrahman Küçük, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.II, Ankara, 2007, s. 743; Polat, “Amerikan Okulları...”, s. 647.

(60) Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tebcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Van 1990, s. 51.

(61) Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 187.

(62) Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 193; Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin ...”, s.177.

(63) Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 193.

(64) Şişman, “Ermeni Propagandası ...”; Bu olayın seyri için bkz. BOA, A.AMD, No: 2266; BOA, MKT, No:424, vd.

(65) Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin ...”, s.177.

(66) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İctima 1, Cilt 4, 1942, s.296.

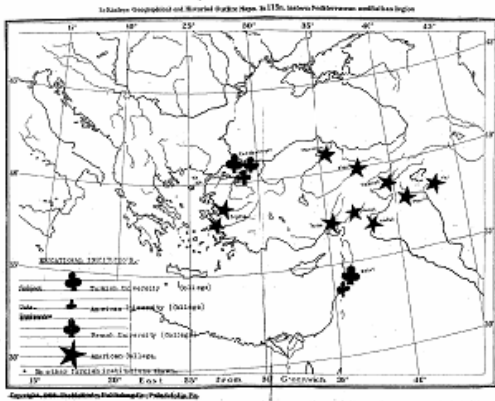
(67) Çiçek, “Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri...”, s. 6.

termesine bazı şartlara bağlı kalınmak suretiyle izin verdi. Zaman içerisinde bu okullar Osmanlı kurallarını çiğnemeye başladı. Okulların birçoğu ruhsatsız faaliyet göstermekte, yasak yayınlar okutmakta ve öğretmenleri izinsiz çalıştırmaktaydı.

Bu okullarda verilen vatan, millet, milliyetçilik, özgürlük gibi kavramlar Osmanlı Devleti için isyan, ayaklanma ve parçalanma anlamına geldi. Eğitim ile ekilen ayrılıkçı tohumlar kısa sürede meyvesini verdi. Misyonerlerin tanıttığı Amerika, Ermeniler için cezbedici hale gelince okullar, Ermenilerin yenedünya ile irtibata geçmesini sağlayan unsur oldu. Okullar aracılığı ile birçok Ermeni Amerika'ya göç etme şansını yakaladı. Amerika'ya göç eden Ermeniler, ayrılıkçı tohumların yeşermesi için daha rahat bir ortam yakaladılar. Ermeni diasporasının çekirdeği oluştu.

Amerika'dan dönen Ermeni gençlerin sahip oldukları bağımsızlık düşünceleri Ermeniler'in ayrılıkçı hareketini kendi cemaatleri içinde yaymalarında önemli etken olmuştu. Ayrılıkçı düşünceler eylem boyutuna geçtiğinde okullar bu noktada da askeri üs gibi hizmet verdi. Bu silahlı hareketlerin etkileri günümüze kadar gelecek sonuçlar doğurmuştur.

Ek. 1. Osmanlı Devleti'nde Bulunan Amerikan Okulları 1905)

NARA, Inquiry Documents, Roll 22, No 387-397.

Kaynakça

- BOA, YPRK. MF, 3/11.
 BOA, A.AMD, No: 2266.
 BOA, MKT, No:424.
 BOA, DH. MKT, Dosya:2557, Gömlek No:87.
 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, İctima 1, Cilt 4, 1942.
 NARA, Inquiry Documents, Roll 22, No 387-397.
 NARA, RG 84, VOL. 33.
 NARA, T568, Roll 2, Vol 2.
 AÇIKSES, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK, Ankara 2003.
 -----, "Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine", *Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmalar Merkezi*, <http://www.eraren.org/index.php?Page=YayinIcerik&IcerikNo=66>. Erişim: 24 Mart 2008.
 AKGÜN, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, Tercüman Yay., İstanbul 1981.
 -----, "Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi Amerikan Eğitim Kurumları", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, TTK, Ankara 1990, s. 591-602.
 BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara 1996.
 CÖHCE, Salim, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları*, S. 8, Kış 2003, s. 37-67.
 ÇİÇEK, Kemal, "Türk- Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Rolü", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale63.html>. Erişim: 24 Mart 2008.
 -----, "Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar", <http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/m1.pdf>, s. 6. Erişim: 24 Mart 2008.
 ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge, 2001.
 FENDOĞLU, Tahsin, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", *Türkler*, C.14. (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 189-196.
 -----, *Modernleşme Boylamında Osmanlı-Amerika İlişkileri*, Beyan Yay., İstanbul: 2002.
 HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK, Ankara, 2001.
 KANTARCI, Şenol, *Ermeni Sorunu: Pencereden Bakmak Ya da Manzaranın Bütününi Görmek*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yay., Isparta 2005.

-----, "Ermeni Diasporası'nın Oluşması ve Lobi Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları*, S.1. Mart- Nisan-Mayıs 2001. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=203> Erişim: 24 Mart 2008.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VII., TTK, Ankara 1958.

KIRŞEHİRLİOĞLU, Erol, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Bedir Yay., İstanbul 1963.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Yayınları, Ankara 2000.

-----, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu*, TTK, Ankara 1992.

KÜÇÜK, Abdurrahman, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.II, Ankara, 2007.

KÖPRÜLÜ, Orhan, "Tarihte Türk- Amerikan Münasebetleri", *Bellekten*, C.LI / 59, Ankara 1987, s. 927-947.

MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Turhan Yay., Ankara 2001.

ÖZDEMİR, Bülent, *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, TTK, Ankara 2008.

POLAT, İlknur, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Bellekten*, LII/203, Ankara 1986, s. 627-652.

SELVİ, Haluk, "Ermeşe (Akmeşe) Manastırı ve Ermeni Olaylarındaki Yeri", *Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.II, Ankara 2007.

SEVİNÇ, Necdet, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, Milenyum Yay., İstanbul 2002.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay., 1990.

ŞİMŞİR, Bilal, "Amerika'daki Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", *Ermeni Araştırmaları*, S. 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DeergiIcerik&IcerikNo=209>. Erişim: 24 Mart 2008.

ŞİŞMAN, Adnan, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", C.14. *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 173-180.

Türk Ermeni İlişkileri Milli Komitesi, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, (Haz: Şenol Kantarcı ve diğerleri), Ankara: Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2003.

TEVETOĞLU, Fethi, "Amerika Birleşik Devletleri ve Ortadoğu", *Türk Kültürü Dergisi*, Haziran 1985, S.266, s. 381-391.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, MEB Yayınları, Ankara 1997.